

Aleksander Horowski¹
Istituto Storico dei Cappuccini, Roma

Ubóstwo według świętego Bonawentury w *Postylli do Ewangelii św. Łukasza*

Bonawentura z Bagnoregio († 1274) zredagował komentarz albo, ściśle mówiąc, *Postyllę do Ewangelii św. Łukasza*², gdy był regensem paryskiej katedry teologicznej Braci Mniejszych, tzn. w latach 1254–1257, pracując materiał ze swoich wcześniejszych wykładów, wygłoszonych

¹ Aleksander Horowski – doktor teologii fundamentalnej (Pontificia Università Gregoriana, Roma 2004). Od 2004 roku pracuje w Instytucie Historycznym Kapucynów w Rzymie, a w latach 2008–2014 był jego prezesem. Od roku 2013 jest redaktorem naczelnym „Collectanea Franciscana”. Jest autorem licznych publikacji (w tym wydań tekstów źródłowych), dotyczących teologii, kaznodziejstwa i hagiografii franciszkanów w średniowieczu. E-mail: aleksanderh@libero.it, ax.horowski@wp.pl.

² Wydanie krytyczne tekstu łacińskiego ukazało się staraniem wydawców z Kolegium św. Bonawentury w siódmym tomie *Opera omnia* (Quaracchi 1895, s. 3–604). Tytuł *Commentarius* pochodzi od wydawców, natomiast w średniowiecznych kodeksach dzieło zgodnie określane jest jako *Postilla* (zob. *Prolegomena in septimum tomum*, [w:] *Opera omnia*, t. 7, s. IX–XI). Istnieje całościowe tłumaczenie angielskie *Postylli: St. Bonaventure's commentary on the Gospel of Luke*, t. 1–3, with an introduction, translation and notes by R. J. Karris, St. Bonaventure (N.Y.) 2001–2004 (*Works of Saint Bonaventure*, 8). Dysponujemy również wydaniem łacińsko-włoskim: San Bonaventura, *Commento al vangelo di Luca*, t. 1, a cura di B. Faes de Mottoni, trad. P. Müller, S. Martignoni, Roma 1999 (*Sancti Bonaventurae Opera* 9/1); t. 2, a cura di B. Faes de Mottoni, A. Stendardi, trad. S. Martignoni, O. Casto, Roma 2011 (*Sancti Bonaventurae Opera* 9/2); t. 3–4, a cura di B. Faes de Mottoni, trad. O. Casto, Roma 2012 (*Sancti Bonaventurae Opera* 9/3–4). Cytując tekst łaciński, będę stosować skrócony tytuł (*In Lucam*) oraz odsyłać do wydania krytycznego, podając wewnętrzny podział dzieła, a w nawiasie numer tomu i strony.

w roku 1248, kiedy był bakałarzem biblijnym. Owe *lectiones* zostały rozszerzone i przekształcone w *materia praedicabilis*, czyli pomoc dla kaznodziejów (nie znajdując się w nich – w odróżnieniu od *Postylli do Ewangelii św. Jana* – tzw. *quaestiunculae*, czyli krótkie wyjaśnienia wątpliwości, umieszczone na końcu poszczególnych sekcji w formie przypominającej kwestie dyskutowane)³. W niniejszym referacie podejmiemy próbę całościowego spojrzenia na zagadnienie ubóstwa, jakie Chrystus proponuje swoim naśladowcom zarówno przez nauczanie, jak i przez przykład.

Wątek ubóstwa pojawia się w wielu pismach św. Bonawentury, np. w *Quaestiones disputatae de perfectione evangelica*, w *Apologia pauperum*, w *Epistula de tribus quaestionibus ad magistrum innominatum*, w dwóch *Żywotach św. Franciszka*, jak również w licznych kazaniach, jednakże z okazji sympozjum poświęconemu ubóstwu w Biblii postanowiłem przeanalizować *Postyllę do Ewangelii Łukasza*, jako że to właśnie ten spośród synoptyków najdobitniej podkreśla ten aspekt nauczania Jezusa⁴.

Studia nad źródłami *Postylli* wskazują, że Bonawentura w dużej mierze, zwłaszcza w pierwszych rozdziałach, korzysta z tekstów patrystycznych samodzielnie lub za pośrednictwem Glossy (tzw. *Glossa ordinaria*), lecz im dalej się posuwa, tym częściej zapożycza cytaty patrystyczne z *Postylli* dominikanina, kardynała Hugona z Saint-Cher († 1263)⁵. Nie jest

³ Data wykładów Bonawentury poświęconych Ewangelii św. Łukasza jest poświadczona przez franciszkanina Salimbene'a z Parmy (de Adam). *Cronica*, a cura di G. Scalia, Turnholt 1998 (Corpus Christianorum Continuatio Mediaevalis, 125), s. 458. W kwestiach datacji, rodzaju literackiego i przeznaczenia bonawenturiańskiej *Postylli* odsyłam do: J. G. Bougerol, *Introduzione a s. Bonaventura*, Vicenza 1988, s. 182–183; B. Faes de Mottoni, *Introduzione*, [w:] San Bonaventura, *Commento al vangelo di Luca*, t. 1, dz. cyt., s. 19–22. Dobrym wprowadzeniem ogólnym do lektury *Postylli* jest również artykuł G. Cardaropoli, *L'annuncio della salvezza nel commento bonaventuriano al vangelo di s. Luca*, [w:] *San Bonaventura maestro di vita francescana e di sapienza cristiana*, t. 2, a cura di A. Pompei, Roma 1976, s. 319–331.

⁴ Zarys roli ubóstwa w myśli św. Bonawentury przedstawił P. Rivi, *Paupertas*, [w:] *Dizionario bonaventuriano: filosofia - teologia - spiritualità*, a cura di E. Caroli, Padova 2008, s. 584–597, aczkolwiek nie poświęcił tam uwagi *Postylli do Ewangelii św. Łukasza*.

⁵ Jego *Postylla* obejmuje całość ksiąg biblijnych i jest owocem pracy Hugona oraz jego uczniów. Została wydana po raz pierwszy drukiem w siedmiu tomach w Bazylei w latach 1498–1502. Na temat Hugona i jego myśli egzegetycznej i teologicznej odsyłam do książki: *Huges de Saint Cher († 1263) bibliste et théologien*, a cura di L. J. Bataillon, G. Dahan, P. M. Gy, Turnhout 2004 (Bibliothèque d'Histoire Culturelle du Moyen Âge, 1).

to plagiat, ale raczej twórcze wykorzystanie wcześniejszych komentarzy⁶. Do tej tezy należy jednak podchodzić dość ostrożnie ze względu na istnienie wspólnych źródeł patrystycznych, z których korzystał zarówno Hugon, jak i pierwsi mistrzowie paryskiej szkoły franciszkańskiej, zwłaszcza Aleksander z Hales⁷ i Jan z La Rochelle. Wpływ *Postylli do Ewangelii św. Łukasza* napisanych przez tych dwóch nauczycieli Bonawentury na jego osobisty komentarz został do tej pory zbadany w niewielkim stopniu przede wszystkim dlatego, że ich dzieła nie zostały jeszcze wydane drukiem⁸, postaram się jednak ukazać choć kilka możliwych powiązań między tymi postyllami. Tym, co odróżnia egzegezę Doktora Serafickiego od jego bezpośrednich poprzedników, są przede wszystkim wyraźne odniesienia do postaci założyciela zakonu (w tym przypadku św. Franciszka z Asyżu) i występują one najczęściej właśnie w passusach dotyczących ubóstwa⁹.

Bonawentura wyodrębnił w Ewangelii św. Łukasza cztery podstawowe części, które opisują: tajemnicę wcielenia (*incarnationis mysterium*), nauczanie przepowiadania (*praedicationis magisterium*), lekarstwo męki (*passionis medicamentum*) oraz zwycięski wieniec zmartwychwsta-

⁶ L. J. Bataillon, *Les sources patristiques du commentaire de Bonaventure sur Luc et Hugues de Saint-Cher*, [w:] *Bonaventuriana. Miscellanea in onore di Jacques Guy Bougerol*, a cura di F. Chavero Blanco, Roma 1988, s. 17-32; R. J. Karris, *A comparison of the Glossa ordinaria, Hugh of St. Cher, and St. Bonaventure on Luke 8: 26-39*, „Franciscan Studies” 58 (2000), s. 121-236; R. J. Karris, *Bonaventure's commentary on Luke: four case studies of his creative borrowing from Hugh of St. Cher*, „Franciscan Studies” 59 (2001) s. 133-236.

⁷ Zob. A. Horowski, *I padri nell'opera esegetica di Alessandro d'Hales ofm († 1245)*, [w:] *Les réceptions des Pères de l'Église au Moyen Âge. Le devenir de la tradition ecclésiastique. Congrès du Centre Sèvres - Facultés jésuites de Paris (11-14 juin 2008)*, red. N. Bériou i in., Münster 2013, s. 465-491 (Archa Verbi. Subsidia, 10).

⁸ Z istniejących studiów można wspomnieć: B. Smalley, *The Gospels in the Schools c. 1100 - c. 1280*, London 1985 (History Series, 41), wydane również w tłumaczeniu włoskim: *I vangeli nelle scuole medievali (secoli XII-XIII)*, Padova 2001 (Fonti e Ricerche, 16), s. 125-224; B. Faes de Mottoni, *I prologhi dei commenti al Vangelo di Luca di Giovanni della Rochelle e di Bonaventura*, [w:] *Les prologues médiévaux*, red. J. Hamesse, Turnhout 2000, s. 471-513 (Textes et Études du Moyen Âge, 15); A. Horowski, *I prologhi delle „Postillae” ai vangeli sinottici di Alessandro di Hales*, „Collectanea Franciscana” 77 (2007), s. 27-62.

⁹ Na temat motywów franciszkańskich w egzegezie Bonawentury zob. B. Smalley, *I vangeli nelle scuole...*, dz. cyt., s. 222-224; B. Faes de Mottoni, *Introduzione*, dz. cyt., s. 22-26.

nia (*resurrectionis tropaeum*)¹⁰. Dzielią się one jeszcze na mniejsze, bardziej szczegółowe sekcje.

Pierwsza istotna wypowiedź o ubóstwie pojawia się w części poświęconej tajemnicy wcielenia¹¹. Bonawentura tłumaczy, że Maryja z Józefem nie znaleźli miejsca w pomieszczeniu gościnnym (*diversorium*) zarówno dlatego, że byli ubodzy, jak i dlatego, że przybyli późno. Następnie uzasadnia, dlaczego Syn Boży wybrał ubogą matkę:

Tak zatem ubożuchna matka porodziła ubożego Chrystusa, aby nas pociągnął do ubóstwa i wzbogacił swoim niedostatkiem, zgodnie z owym słowem z ósmego rozdziału II Listu do Koryntian: „Znacie łaskę Pana naszego Jezusa Chrystusa, który, będąc bogatym, ze względu na was stał się potrzebującym”. I poprzez ten całkowity niedostatek potępił zachłanny dostatek, stąd Bernard [stwierdza]: „Syn Boży wybrał ubogą matkę, która ledwie miała pieluszki, aby go owinąć, i żłób, aby go położyć, i miejsce, aby go zostawić. Nie taki jest osąd świata. Albo On się myli, albo świat błędzi; lecz jest niemożliwe, aby myliła się Mądrość: zatem ten, który się nie myli, wybrał to, co dla ciała jest uciążliwsze; a zatem to jest lepsze, to użyteczniejsze, to bardziej należy wybierać”. Bądźmy więc z Chrystusem, jak mówi się w szóstym rozdziale II Listu do Koryntian, „jak potrzebujący, a jednak wielu wzbogacający, jak nic nie mający, ale wszystko posiadający”. Na podstawie tego oznajmia się nam, że ten był prawdziwie Zbawicielem świata, który u zarania swego narodzenia dał przykład cnoty i ukazał drogę zbawienia. Gdyż mając łóżko podłe, pokorne i ubogie, już zaczynał mówić, że należy wzgardzić tym światem, pod względem trzech rzeczy w nim zawartych. Już zaczynał pokazywać przykładem stan doskonałości, który polega na pokorze, surowości i ubóstwie¹².

Ani wydawcy, ani tłumacze nie dostrzegli w tym tekście dość wyraźnego echa *Memoriału* Tomasza z Celano, a konkretnie rozdziału, w którym opisuje on pobożność św. Franciszka ku Bożemu narodzeniu:

Paupercula Virgo quanta illo die fuerit circumventa penuria, non sine lacrimis recolebat. [...] et consultantibus in conclavi fratribus, que virtus magis amicis redderet Christo, quasi secretum sui cordis aperiens, respondebat: „Paupertatem noveritis, filii, speciale viam salutis, cuius est fructus multiplex et paucis notissimus”¹³.

¹⁰ Bonawentura, *In Lucam*, prooemium, nr 23 (*Opera omnia* 7, s. 6).

¹¹ Bonawentura, *In Lucam*, cap. II, nr 14–16 (*Opera omnia* 7, s. 47–48).

¹² Bonawentura, *In Lucam*, cap. II, nr 15n (*Opera omnia* 7, s. 47–48).

¹³ Thomas de Celano, *Memoriale. Editio critico-synoptica duarum redactionum ad fidem codicum manuscriptorum*, a cura di F. Accrocca, A. Horowski, Roma 2011, s. 316 (Subsidia Scientifica Franciscalia, 12). O ubóstwie Chrystusa i Maryi Franciszek wspominał również w *Regule nie-*

Chodzi tu zarówno o określenie Maryi jako ubożuchnej (*paupercula*), jak i o wskazanie ubóstwa narodzonego Dzieciątka jako drogi zbawienia (*via salutis*).

Wydaje się, że Doktor Seraficki kontynuuje tutaj w twórczy sposób linię interpretacyjną swojego mistrza, Jana z La Rochelle, który w odniesieniu do tego samego wersetu Ewangelii mówi o wielkim ubóstwie Jezusa, przejawiającym się w okryciu samymi tylko pieluszkami; o jeszcze większym ubóstwie, przejawiającym się w złożeniu do żłobu; i o największym ubóstwie, przejawiającym się w braku miejsca w gospodzie. To wszystko jest wyrazem wyzbycia się boskiego majestatu (*exaninatio* – łaciński odpowiednik greckiego *kenosis*), którego cel zostaje wyjaśniony przez cytat z 2 Kor 8, 9, użyty również przez Bonawenturę¹⁴.

Pozostałe wypowiedzi Bonawentury o ubóstwie znajdują się w drugiej części *Postylli*, która mówi o nauczaniu przepowiadania. Ta część dzieli się na dwie podstawowe sekcje. W pierwszej Łukasz opisuje w poczwórny sposób prawdę nauczania poprzez: uwierzytelnienie nauczania Chrystusa (pokonanie pokus i dokonanie cudów), powołanie uczniów, ustanowienie

zatwierdzonej, rozdz. IX, nr 5, [w:] *Pisma św. Franciszka z Asyżu. Teksty łacińskie i starowłoskie w polskim przekładzie*, Kraków [2009], s. 280–281.

¹⁴ Ioannes de Rupella, *Postillae super Lucam*, cap. II (Sarnano, Biblioteca Comunale, ms. E.91, f. 24va): „«Pannis eum involvit». - In parte ista ostenditur clarificatio maiestatis quantum ad divinam naturam. Et primo ponitur quod est exinanitionis quantum ad paupertatem; deinde subditur quod est clarificationis quantum ad maiestatem, ibi: «Et pastores erant». Exinanitio paupertatis ostenditur hic summa. Magna quidem paupertas designatur in operimento, cum panniculis involvit, et hoc nocte media, hyeme perurgente; et tamen, cum tanta sit necessitas, nullam auctor de pellibus fieri mentionem dicit Bernardus. Et hoc est «pannis eum involvit». Maior autem paupertatis [exaninatio] ostenditur in lecto, quia non in reclinatorio aureo, sed in presepio reclinatur. Hoc est «reclinavit eum in presepio». Maxima vero in domo, cum vix ei locus in diversorio conceditur. Et hoc est quod dicitur: «non erat locus in diversorio». Sic Christus pro nobis egenus factus est, ut illius inopia divites essemus, secundum quod dicit apostolus II Ad Corinthios VIII; egens - inquam - operimenti, domus et lecti”. (Zachowuję oryginalną średniowieczną pisownię tekstu). Wykaz rękopisów tego dzieła podaje F. Stegmüller, *Repertorium biblicum Medii Aevi*, t. 3, Matriti 1951, s. 414, nr 4900 oraz t. 9, Matriti 1977, s. 229, nr 4900, a także J. G. Bougerol, *Jean de La Rochelle: les oeuvres et les manuscrits*, [w:] *Editori di Quaracchi 100 anni dopo: bilancio e prospettive. Atti del Colloquio Internazionale, Roma 29–30 Maggio 1995*, a cura di A. Cacciotti, B. Faes de Mottoni, Roma 1997, s. 107 (nr 20) (Medioevo, 3), lecz obaj autorzy pomijają rękopis z Sarnano, zidentyfikowany i opisany przez G. Abate, *Antichi manoscritti ed incunaboli dell'ex-biblioteca O.F.M.Conv. di S. Francesco ora Bibl. Comun. di Sarnano (Marche)*, „Miscellanea Francescana” 47 (1947) s. 501–502 (nr 34).

powołanych i wysłanie ustanowionych. Natomiast w drugiej sekcji ewangelista opisuje czworakie odparcie fałszywych ataków ze strony Żydów¹⁵.

Interpretując cztery błogosławieństwa ewangeliczne w wersji Łukaszejewej (Łk 6, 20nn)¹⁶, Bonawentura stwierdza, że zapowiadają one poczwórną nagrodę, która odpowiada czterem sposobom uporządkowania duszy w spotkaniu z dwoma rodzajami dobra i z dwoma rodzajami zła¹⁷. Ubóstwo jest uporządkowaniem duszy wobec dóbr doczesnych i polega na wzgardzeniu nimi; natomiast pragnienie uczniów Chrystusa ma być skierowane ku dobrom duchowym.

W poniższej tabeli możemy zaobserwować powiązanie między nagrodami a błogosławieństwami. Bonawentura opisuje poszczególne elementy nagrody, odwołując się do przymiotów bożych. Trzy pierwsze odpowiadają w jego teologii poszczególnym Osobom Boskim, a mianowicie władza Ojcu, dobroć Duchowi Świętemu, a prawda Synowi Bożemu, i są im przypisane jako szczególna własność (*appropriatio*), natomiast trwanie wieczności odnosi się do wspólnej natury boskiej całej Trójcy¹⁸.

PRAEMIA		BEATI	
regnum	participatio divinae potestatis	pauperes	contemnentes bona temporalia
saturitas	gustus divinae bonitatis	esurientes	desiderantes bona spiritualia

¹⁵ Por. Bonawentura, *In Lucam*, cap. IV, nr 1 (*Opera omnia* 7, s. 88n); *In Lucam*, cap. XI, nr 36 (*Opera omnia* 7, s. 288).

¹⁶ Nie mamy Bonawenturiańskiego komentarza do Ewangelii św. Mateusza, jednakże Doktor Seraficki w innych swoich dziełach (*Breviloquium* oraz *Apologia pauperum*) rozwija również naukę o siedmiu błogosławieństwach z Mt 5, 3n. Świadomie piszę o siedmiu błogosławieństwach, bo taką liczbę podaje Bonawentura oraz większość jego współczesnych, uważających ósme błogosławieństwo za powtórzenie pierwszego, gdyż odpowiada im identyczna nagroda. Taka liczba pozwalała ponadto na szukanie powiązań pomiędzy błogosławieństwami a cnotami (trzy teologiczne i cztery kardynalne), darami Ducha Świętego lub prośbami Modlitwy Pańskiej. Klasycznym opracowaniem na temat błogosławieństw ewangelicznych u Bonawentury pozostaje: A. Borak, *Le beatitudini come espressione della maturità della vita cristiana*, [w:] *San Bonaventura maestro...*, dz. cyt., t. 3, s. 281-292.

¹⁷ Bonawentura, *In Lucam*, cap. VI, nr 49 (*Opera omnia* 7, s. 147-148).

¹⁸ Por. H. P. Heinz, *Trinitarische Begegnungen bei Bonaventura: Fruchtbarkeit einer appropriativen Trinitätstheologie*, Münster 1985, *passim* (Beiträge zur Geschichte der Philosophie und Theologie des Mittelalters. Neue Folge, 26).

PRAEMIA		BEATI	
risus	contemplatio divinae veritatis	fientes	detestantes mala culpaе
merces multa	duratio aeternitatis	patientes	sustinentes mala poenae

Powołując się na św. Ambrożego, Bonawentura stwierdza, że uboństwo dlatego jest na pierwszym miejscu pośród błogosławieństw, że ten, kto wzgardził rzeczami świata, zasługuje na rzeczywistość wieczną; dodaje, że tym samym taki człowiek staje się naśladowcą Chrystusa, który będąc bogatym, ze względu na nas stał się potrzebującym¹⁹.

W interpretacji błogosławieństw, jeszcze wyraźniej niż w poprzednim przypadku, Bonawentura idzie za *Postyllą* Jana z La Rochelle, zmieniając nieco porządek wykładu, jak również wprowadzając pewne nowości²⁰.

¹⁹ Bonawentura, *In Lucam*, cap. VI, nr 51 (*Opera omnia* 7, s. 148).

²⁰ Ioannes de Rupella, *Postillae super Lucam*, cap. VI (Sarnano, Biblioteca Comunale, ms. E.91, f. 66ra): „Beati pauperes etc.» Quatuor predicantur sive promittuntur hic beatitudines secundum differentias quatuor hominum iustorum: pauperum, esurientium, flentium, patientium. Pauperes et esurientes habent ordinatam voluntatem circa bonum; flentes et patientes habent ordinatam voluntatem circa malum. Item, ordinata voluntas circa bonum duplex est, videlicet circa bonum temporale et sensibile est ordinata voluntas in contempnendo secundum quam sunt iusti pauperes, quibus fit prima beatitudinis promissio, cum dicit «beati pauperes». Ambrosius: «Paupertas est parens prima virtutum, quia qui contempserit secularia, merebitur eterna», emulus illius pauperis, «qui cum dives esset, factus est pro nobis egenus», II Ad Corinthios VIII. Ecce «melior est pauper, qui ambulat in simplicitate sua, quam dives torquens labia sua et insipiens», Proverbiorum XIX. Seneca: «Nemo nascitur dives quisquis exit in lucem, usus est pane et lacte, omni contentus. Nemo ad hec pauper, inter que si quis desiderium suum clausit, cum ipso love de felicitate contendat», quasi diceret: Felix est et beatus est. Beati ergo illi, qui sunt pauperes. Non boni spiritualis egestate, Apocalypsis III: «Tu dicis: 'quia dives sum et locupletatus, et nullius egeo' et nescis, quia tu es miser – non necessitate sed voluntaria devotione, qui a peccatis abstinens, seculum calcant, illecebrosa non querunt, ut dicit Glosa, quia vestrum est regnum Dei, quod paratur in dulcedine tua pauperi Deus, Iacobi II: «Nonne Deus elegit pauperes in hoc mundo divites in fide et heredes regni, quod repromisit Deus diligentibus se». Notandum autem, quod beatitudo dicta communiter dicit qualemcumque gratiam facientem dignum eterna beatitudine; secundum vero quod dicta est proprie, sic dicit beatitudinem meriti, ut paupertatem, mititatem et huiusmodi, Matthaei V; sed secundum quod dictum est magis proprie, sive proprioris, sic dicit beatitudinem premii et incretam et creatam, scilicet statum omnium bonorum aggregatione perfectum. Patet ergo qualiter prima beatitudo ponitur ad ordinandam

Jego osobistym wkładem wydaje się przede wszystkim wyjaśnienie, na czym polegają poszczególne elementy nagrody błogosławionych, czyli określenie, czym jest królestwo, nasycenie, śmiech i wielka odpłata.

Błogosławieństwa w Ewangelii św. Łukasza, obejmujące również ubóstwo, stanowią według Bonawentury element kształcenia uczniów Jezusa. Temat ten powraca w tej samej sekcji Ewangelii w kontekście wysyłania powołanych i ustanowionych uczniów na misję, co dokonuje się w dwóch momentach: najpierw dotyczy apostołów (Łk 9, 1nn), a następnie siedemdziesięciu dwóch innych uczniów (Łk 10, 1nn). Można powiedzieć, że właściwie cały rozdział dziewiąty i początek rozdziału dziesiątego w Bonawenturiańskiej *Postylli* są nasycone treściami pauperystycznymi i odniesieniami do św. Franciszka.

Wysyłając apostołów na misję, Jezus poleca im nie zabierać ze sobą niczego. Według Bonawentury jest to znak towarzyszący głosicielom słowa i wyróżniający ich misję, określony jako nakazana cnota (*honestas iniuncta*). Składają się na nią trzy elementy: ubóstwo pożywienia, niedostatek odzienia i pokora mieszkania (*paupertas victus, tenuitas vestitus, humilitas convictus*). Doktor Seraficki ilustruje to wymaganie przykładem św. Franciszka, który wysyłając swoich braci na przepowiadanie, mówił im słowa Psalmu (54, 23): „Porzuc w Panu swoje zatroskanie”²¹. Również niedostatek odzienia, który jest wyrazem unikania tego, co zbyteczne, zostaje ukazany na przykładzie św. Franciszka, który podczas choroby nie zgodził się na podszycie habitu kawałkiem futra od spodu, jeśli nie uczyniono by tego także na zewnątrz, tak aby było to widoczne dla wszystkich²².

Komentując werset „Jeśli ktoś chce iść za mną, niech się zaprze samego siebie, niech co dnia weźmie swój krzyż i niech kroczy za mną” (Łk 9, 23),

voluntatem circa bonum temporale sensibile”. Ten tekst został w znacznej mierze wykorzystany przez Bonawenturę w rozdz. VI, nr 49-51 (*Opera omnia* 7, s. 147-148).

²¹ Bonawentura, *In Lucam*, cap. IX, nr 5 (*Opera omnia* 7, s. 218). Cytat Psalmu według Wulgaty. Słowa Franciszka są poświadczane przez Tomasza z Celano, *Vita beati Francisci*, nr 29, [w:] *Analecta franciscana*, t. 10, Quaracchi 1926-1941, s. 24) i zostały potem włączone przez Bonawenturę do *Legendy większej*, rozdz. III, nr 7 (*Analecta franciscana*, t. 10, dz. cyt., s. 569).

²² Bonawentura, *In Lucam*, cap. IX, nr 7 (*Opera omnia* 7, s. 218-219). Autor odnosi się tu do epizodu znanego dzięki Tomaszowi z Celano, *Memoriale*, nr 115.1-115.5, dz. cyt., s. 222-224.

Bonawentura dostrzega w nim podstawę potrójnej rady ewangelicznej, a mianowicie posłuszeństwa w zaparciu się siebie, czystości w krzyżu i ubóstwa w kroczeniu za Chrystusem, podkreślając ponadto, że do doskonałego naśladowania Chrystusa nie wystarczy pokora i surowość życia, lecz jest konieczne również ubóstwo, bowiem gdy Chrystus mówi: „niech kroczy za mną”, ma się to dokonywać poprzez najwyższe ubóstwo, gdyż nie chciał on nic nosić ze sobą w drodze. W tym samym wersecie Doktor Seraficki podkreśla znaczenie codziennego kroczenia za Chrystusem niosącym krzyż (*quotidie*), ponieważ pokuta krzyża musi być nowa i świeża (*nova et recens*), tak jak było to w życiu św. Franciszka, który nawet przy śmierci mówił, że dopiero zaczynał na nowo czynić dobro²³.

Odnosząc się do słów Jezusa: „Lisy mają jamy, a ptaki niebieskie gniazda, zaś Syn człowieczy nie ma gdzie głowy skłonić” (Łk 9, 58), Bonawentura zaznacza, że Chrystus wymaga od swoich uczniów naśladowania nie udawanego, ale autentycznego, a uczeń prawdziwie ubogi ma być jednocześnie bogaty w miłość. Ubóstwo, które jest przyjemne Bogu, ma być proste – w przeciwieństwie do podstępności, symbolizowanej przez lisa – oraz pokorne – w przeciwieństwie do wyniosłości, symbolizowanej przez ptaki²⁴.

Wyjaśniając pouczenia Jezusa skierowane do siedemdziesięciu dwóch uczniów wysyłanych na misję (Łk 10, 3nn), Doktor Seraficki precyzuje – podobnie jak czynił to Jan z La Rochelle – że *sacculum* to sakiewka na pieniądze, a *pera* to worek do przechowywania chleba, i że uczniowie nie mają zabierać ich w drogę, gdy głoszą słowo, żyjąc w ubóstwie i zdając się na

²³ Bonawentura, *In Lucam*, cap. IX, nr 38 (*Opera omnia* 7, s. 228). Por. Thomas de Celano, *Vita beati Francisci*, nr 103, [w:] *Analecta franciscana*, t. 10, dz. cyt., s. 80.

²⁴ Bonawentura, *In Lucam*, cap. IX, nr 104–105 (*Opera omnia* 7, s. 249–250). Podobne tłumaczenie alegoryczne lisów (symbol chciwości i zachłanności) i ptaków (symbol pychy) proponuje Aleksander z Hales, *Postilla in Lucam* (Assisi, Sacro Convento, Fondo Antico Comunale, ms. 355, f. 123va): „«Vulpes». [...] Per vulpes signantur appetentes terrena. [...] Isti querunt foveam, [...] nam foveam habent, quia semper profundantur in cupiditate et formidinem habent amittendi et appetitum illaqueandi et capiendi. «Vulures celi nidos». Per vulures notantur qui volant ad alta per superbiam [...]; per nidos significantur ecclesiastice dignitates, in quibus prelati constituti foveant illos...”. Tylko interpretacja ptaków jako figury wyniosłości pojawia się w tym passusie ewangelicznym również u Hugona z Saint-Cher. Por. Hugo de Sancto Charo, *Postilla super Evangelium secundum Lucam*, [Basileae 1501], f. E6vb.

opatrność²⁵. Oryginalnym wkładem Bonawentury do interpretacji tego passusu jest natomiast wzmianka o sandałach:

„Ani obuwia”, to znaczy dla okrycia stóp; gdyż w szóstym rozdziale Marka mówi się: „lecz tylko obuwszy sandały”. Sandały (*sandalia*) bowiem chronią stopę przed zranieniem, tak jak sandały (*soleae*) braci [mniejszych]. A Pan zechciał to nakazać uczniom, aby nie tylko byli ubodzy, lecz również aby wyglądali na ubogich (*ut apparent*) i aby do ubóstwa powoływali bardziej przykładami niż słowami²⁶.

A zatem zewnętrzne ubóstwo ma wymiar działalności powołaniowej i – można powiedzieć – również wizerunkowej.

Na zakończenie perykopy, w której Jezus ostrzega przed chciwością i zachęca do gromadzenia skarbu w niebie (Łk 12, 15–34), Bonawentura ponownie kładzie nacisk na nagrodę, jaka czeka wybierających dowolne ubóstwo:

Stąd też ubogim [Chrystus] obiecuje pokrzepienie w drodze, królestwo wywyższenia i skarb obfitości, ponieważ ubodzy zwykle są utrapieni i wzgardzeni, i potrzebujący dla imienia Pana naszego Jezusa Chrystusa²⁷.

Według Bonawentury druga sekcja drugiej części Ewangelii św. Łukasza obejmuje odpieranie zarzutów ze strony przeciwników Jezusa oraz zwalczanie ich błędnych postaw. Chrystus zwalcza u swoich adwersarzy między innymi żądzę posiadania (*curiositas in possidendo*), zalecając ubóstwo oraz aprobując hojność w dawaniu²⁸. W tym kontekście pojawiają się między innymi postaci bogatego młodzieńca, Zacheusza i ubogiej wdowy, wrzucającej do świątynnej skarbony ostatni grosz.

Jezus zaleca ubóstwo jako antidotum na zachłanną chęć posiadania i czyni to w kilku aspektach. Po pierwsze, w rozmowie z tzw. bogatym młodzieńcem (Łk 18, 18–27) Jezus ukazuje zasługę ubóstwa, będącego

²⁵ Bonawentura, *In Lucam*, cap. X, nr 8 (*Opera omnia* 7, s. 255). Por. Ioannes de Rupella, *Postillae super Lucam*, cap. VI (Sarnano, Biblioteca Comunale, ms. E.91, f. 106ra): „«Nolite portare sacculum», id est bursam ad recipiendam pecuniam; «neque peram», ad reponendum escam. Et dicitur hoc, ut appareat, quod abicere venit terrena et predicat eterna”. Podobne wyjaśnienie znaczenia rzeczowników *sacculus* i *bursa* podaje także Hugo de Sancto Charo, *Postilla super Evangelium secundum Lucam*, dz. cyt., f. E8r.

²⁶ Bonawentura, *In Lucam*, cap. X, nr 8 (*Opera omnia* 7, s. 255).

²⁷ Bonawentura, *In Lucam*, cap. XII, nr 48 (*Opera omnia* 7, s. 323n).

²⁸ Bonawentura, *In Lucam*, cap. XVIII, nr 34 (*Opera omnia* 7, s. 460).

drogą do doskonałości. Po drugie, podkreśla, że jest ono godne zalecenia również ze względu na niedoskonałość swego przeciwieństwa, jakim jest przywiązanie do bogactw, które powoduje smutek młodzieńca²⁹.

W końcu Chrystus, odpowiadając na pytanie Piotra (Łk 18, 28–30), ukazuje, że ubóstwo jest godne zalecenia ze względu na swoje dopełnienie w nagrodzie. Według wykładu Bonawentury na tę pochwałę ubóstwa składają się cztery elementy: uwiarygodnienie poprzez praktykę apostołów; potwierdzenie poprzez Bożą wypowiedź; ubogacenie poprzez łaskę oraz odpłata poprzez chwałę nieba³⁰.

Hojność w dawaniu przejawia się w decyzji Zacheusza i ubogiej wdowy. Postanowienie Zacheusza (Łk 19, 1–10)³¹, który w momencie nawrócenia nie tylko wynagradza poczwórnie wyrządzone szkody, ale również rozdaje ubogim połowę własnego majątku, spotyka się z aprobatą Jezusa, a jednocześnie jest zawstydzieniem chciwości faryzeuszy. Doktor Seraficki analizuje dość dogłębnie decyzję Zacheusza, zaznaczając, że powziął ją on z hojności serca, a w tym darze wyraża się doskonałość, ponieważ daje on w sposób obfity. Ponadto komentator zaznacza, że Zacheusz dał w sposób zgodny z prawem, gdyż dar pochodził z jego własnych dóbr, a nie z tego, co zabrał ubogim, a co potępia Księga Syracydesa (34, 23n).

Również w wykładzie tej perykopy można odnaleźć echo niektórych rozwiązań przedstawionych wcześniej przez Jana z La Rochelle, na przykład odwołanie się do Księgi Wyjścia w kwestii poczwórnego wynagrodzenia krzywd, stopniowanie doskonałości daru albo sam fakt aprobaty ze strony Jezusa³².

²⁹ Bonawentura, *In Lucam*, cap. XVIII, nr 41–43 (*Opera omnia* 7, s. 462–464).

³⁰ Bonawentura, *In Lucam*, cap. XVIII, nr 47–51 (*Opera omnia* 7, s. 465–467).

³¹ Bonawentura, *In Lucam*, cap. XIX, nr 1–14 (*Opera omnia* 7, s. 472–477).

³² Ioannes de Rupella, *Postillae super Lucam*, cap. XIX (Sarnano, Biblioteca Comunale, ms. E.91, f. 135^{bis}ra): „Et nota quod bonum est dare de superfluo, supra XI, <41>: «Quod superest, date elemosynam»; habundans bonum dare dimidium, sed perfectum dare totum, unde Matthaei XIX: «Si vis perfectus esse...», quod etiam postmodum Zacheus fecit. «Et si quid aliquem defraudavi, reddo quadruplum» – vel ei, vel pro emendatione Deo. Nota. Secundum legem Exodi XXII dicitur de fure, quod si apud furem inveniebatur fructum, reddidit duplum, si non inveniebatur, sed occidit bovem, reddidit quinque boves pro uno, pro ove una quatuor oves. Hic dicit, quod reddet quadruplum, Proverbiorum VI dicitur, quod reddet septuplum. Et potest dici, quod variatum est ius illud secundum diversa tempora propter causam, quando tenebat

Epizod o ubogiej wdowie, wrzucającej do świątynnej skarbony całe swoje utrzymanie (Łk 21, 1–4), otrzymał od Bonawentury trojaką interpretację, zgodnie ze znaczeniem dosłownym, moralnym i alegorycznym³³. Wykładając znaczenie dosłowne, franciszkański egzegeta podkreśla, że wdowa zaczęła w ten sposób wypełniać ewangeliczną radę doskonałości (Łk 18, 22), by wyzbyć się wszelkiej własności i by nie troszczyć się o dzień jutrzejszy (Mt 6, 34). Jednocześnie Bonawentura odpiera potencjalny zarzut braku roztropności i porzucenia „złotego środka”, który jest wyznacznikiem cnoty³⁴:

Choć po ludzku jej jałmużna nie wydaje się być rozsądna, była jednak przeroztropna, skoro dając ją, [wdowa] stała się naśladowczynią Chrystusa [...]. Gdzie zatem Chrystus obiecuje wynagrodzenie, tam nie ma niebezpieczeństwa; gdzie daje przykład, nie porzuca się [złotego] środka, ponieważ On sam jest centrum wszelkiej doskonałości; gdzie aprobuje decyzję, tam porządek miłości nie zostaje zmaćniony, ale dopełniony; ponieważ, jak mówi się w XIII rozdziale I Listu do Koryntian, „miłość nie szuka rzeczy, które do niej należą”. Z tego wynika, że nie jest wadą porzucić wszystko, lecz jest doskonałością, ponieważ podstawa zasługi odnosi się zasadniczo do decyzji serca, a także dlatego że Bóg bardziej przyjmuje zapal serca niż wielkość zasługi³⁵.

Jest to więc apologia ubóstwa praktykowanego przez zakon franciszkański wobec zdroworozsądkowych zarzutów podnoszonych nie tylko w uniwersyteckich dyskusjach, ale również wśród kleru i w innych kręgach społecznych³⁶.

W interpretacji moralnej wdowa oznacza duszę, na którą Pan spogląda łaskawie, ponieważ odeszła od umiłowania rzeczy doczesnych. Taka

lex. Et quod dicit Salomon septuplum, intelligitur perfecte; quod autem hic quadruplum, supererogatio est. «Ait Iesus ad eum» approbans eius factum et salutem eius presentem nuntians «quia hodie salus huic domo» id est familie huic «facta est». W podobnym tonie wypowieda się także Hugo de Sancto Charo, *Postilla super Evangelium secundum Lucam*, dz. cyt., f. N2rb.

³³ O zasadach interpretacji Pisma Świętego Bonawentura mówi w *Breviloquium*, Prolog, nr 4 (*Opera omnia* 5, Quaracchi 1891, s. 205n), a także w dziele *Konferencje o sześciu dniach stworzenia albo oświecenia Kościoła*, Konferencja II, nr 13–17 (wydanie synoptyczne tekstu oryginalnego redakcji A oraz B z przekładem polskim), red. A. Horowski, Kraków 2008, s. 78–81.

³⁴ Bonawentura, *In Lucam*, cap. XXI, nr 5–6 (*Opera omnia* 7, s. 521–522).

³⁵ Bonawentura, *In Lucam*, cap. XXI, nr 6 (*Opera omnia* 7, s. 522).

³⁶ Por. M. D. Lambert, *Povertà francescana: la dottrina dell'assoluta povertà di Cristo e degli apostoli nell'Ordine francescano (1210–1323)*, Padova 1995, *passim* (Fonti e Ricerche, 8).

duśa daje na ofiarę dwa małe pieniążki, to znaczy umartwienie ciała oraz uboóstwo ducha, poniewaŹ jest uboŹuchna³⁷.

W interpretacji alegorycznej uboŹuchna wdowa jest figurą Kościoła, zebranego spośród pogan, podczas gdy bogacze wrzucający znaczne sumy to Źydzi, wynoszący się z powodu sprawiedliwości opartej na Prawie, natomiast Kościoł polega nie na własnych zasługach, lecz na zasługach Chrystusa, i ofiaruje Bogu dwie monety, to znaczy wiarę i miłość³⁸.

W niniejszym referacie pominąłem kilka drobniejszych i mniej istotnych wzmianek o ubogich i o uboóstwie³⁹, które na ogół tylko powtarzają to, co autor juŹ powiedział przy innej okazji. Bonawenturiańska refleksja nad uboóstwem w *Postylli do Ewangelii św. Łukasza* jest dość bogata, gdyż obejmuje zarówno aspekt konkretnych jego przejawów w Źyciu Jezusa i Maryi, jak i uboóstwo pojęte jako rada ewangeliczna, czyli droga do doskonałego naśladowania Chrystusa. Doktor Seraficki wpisuje je z jednej strony w kontekst błogosławieństw ewangelicznych, z drugiej zaś uważa je za cechę uwiarygodniającą przepowiadanie Ewangelii, co sprawia, Źe uboóstwo jest jednym z waŹniejszych tematów jego wykładu, skoncentrowanego wokół wątku misji i głośzenia słowa. Tym, co wyróżnia Bonawenturę spośród innych egzegetów XIII wieku, takŹe tych naleŹących do zakonów Źebrzących, jest obecność wyraŹnych odniesień do postaci św. Franciszka z AsyŹu i jasna świadomość charyzmatu franciszkańskiego jako elementu inspirującego interpretację Biblii. Porównanie – jakkolwiek wyrzyw-

³⁷ „...anima, que recedit ab amore temporalium, quae ideo vidua dicitur, quoniam, quando mundo adhaesit, habuit virum, nunc quasi vidua et pauperula est: vidua quidem, quia sequestrata est a mundo quantum ad affectum carnalitatis” – Bonawentura, *In Lucam*, XXI, nr 7 (*Opera omnia* 7, s. 522). Podobna interpretacja moralna pojawia się takŹe u Hugona z Saint-Cher: „Vidua est anima mundo quondam sociata per amorem, modo separata ab eo per contemptum. Et celebratum est divortium inter ipsos a summo pontifice, id est Christo, et iam quasi mortuum sibi reputat” – Hugo de Sancto Charo, *Postilla super Evangelium secundum Lucam*, dz. cyt., f. O5rb.

³⁸ Bonawentura, *In Lucam*, cap. XXI, nr 8 (*Opera omnia* 7, s. 522n). Inaczej interpretuje to w sensie mistycznym Hugon: „Vidua est Ecclesia, cuius maritus, id est Christus, adhuc peregrinatur in celo. [...] Duo minuta, que ipsa ponit in gazophylacium, sunt fides et operatio” – Hugo de Sancto Charo, *Postilla super Evangelium secundum Lucam*, dz. cyt., f. O5rb.

³⁹ Np. o sprowadzonych na ucztę w miejsce tych, którzy byli zaproszeni, ale okazali się tego niegodni (Łk 14, 21n; por. *Opera omnia* 7, s. 373n), o mamonie (Łk 16, 9; por. *Opera omnia* 7, s. 408) czy teŹ o ubogim Łazarzu (Łk 16, 19-26; por. *Opera omnia* 7, s. 417n).

kowe i niepełne – z tekstami innych mistrzów paryskich z tego samego okresu każe ostrożniej patrzeć na rozpowszechniony pogląd o zależności Bonawentury od Hugona z Saint-Cher, a skierować uwagę bardziej w stronę komentarzy biblijnych Jana z La Rochelle.

Summary

Ubóstwo według świętego Bonawentury w *Postylli do Ewangelii św. Łukasza*

Postylla na Ewangelię św. Łukasza, napisana przez św. Bonawenturę, zawiera liczne rozważania o ubóstwie i podejmuje ten temat w różnych aspektach: od konkretnych przykładów ubóstwa przeżywanego przez Jezusa i Maryję po ubóstwo pojmowane jako wyróżnik kaznodziejów ewangelicznych czyniący wiarygodnym ich przepowiadanie oraz po ubóstwo pojęte jako błogosławieństwo lub jako rada ewangeliczna i droga doskonałego naśladowania Chrystusa. W poszczególnych etapach tego artykułu starano się dokonać porównania z *Postyllą* Hugona z Saint-Cher oraz z rękopiśmiennymi *Postyllami* Jana z La Rochelle (Sarnano, Biblioteca Comunale, ms. E.91) i Aleksandra z Hales (Assisi, Sacro Convento, Fondo Antico Comunale, ms. 355). Z przeprowadzonej analizy wynika, że Bonawentura wyróżnia się spośród swoich współczesnych poprzez częste i bezpośrednie odniesienia do postaci św. Franciszka z Asyżu i do charyzmatu franciszkańskiego jako źródła inspirującego interpretację Biblii. Ponadto można skonstatować, że wpływ Jana z La Rochelle jest o wiele bardziej wyraźny niż Hugona z Saint-Cher.

Słowa kluczowe: egzegeza średniowieczna, Ewangelia św. Łukasza, ubóstwo ewangeliczne, Bonawentura z Bagnoregio (św.)

Poverty according to St Bonaventure of Bagnoregio in the *Postilla super Lucam*

The *Postilla super Lucam* of St Bonaventure contains numerous considerations on poverty as it views the subject from different angles: from the concrete examples of poverty lived by Jesus and Mary, to the poverty understood as the distinct mark of the Gospel preachers which makes credible their action, to the poverty as evangelical beatitude or as the evangelical counsel and the way for following Christ in perfect manner. Right through the article comparison is attempted with the *Postil* of Hugo di Saint-Cher, those inedited ones of John of La Rochelle (Sarnano, Biblioteca Comunale, ms. E.91), and Alexander of Hales (Assisi, Sacro Convento, Fondo Antico Comunale, ms. 355). The research carried out shows that Bonaventure's frequent and explicit reference to the figure of St Francis of Assisi and the Franciscan charism as inspirational source of biblical interpretation makes him distinct from his contemporaries.

Keywords: Medieval exegesis, Gospel of Lucas, Evangelical Poverty, Bonaventure of Bagnoregio (Saint)

Bibliografia

Abate G., *Antichi manoscritti ed incunaboli dell'ex-biblioteca O.F.M.Conv. di S. Francesco ora Bibl. Comun. di Sarnano (Marche)*, „Miscellanea Francescana” 47 (1947), s. 478–529.

Alexander de Hales, *Postilla in Lucam*, [w:] Assisi, Sacro Convento, Fondo Antico Comunale, ms. 355, f. 110ra –153vb.

Bataillon L. J., *Les sources patristiques du commentaire de Bonaventure sur Luc et Hugues de Saint-Cher*, [w:] *Bonaventuriana. Miscellanea in onore di Jacques Guy Bougerol*, a cura di F. Chavero Blanco, Roma 1988, s. 17–32.

Bonaventura, *Breviloquium*, [w:] *Bonaventurae Opera omnia*, t. 5, Quaracchi 1891, s. 201–291.

Bonaventura, *Commentarius in Evangelium s. Lucae [seu Postilla in Lucam]*, [w:] *Bonaventurae Opera omnia*, Quaracchi 1895, t. 7, s. 1–604.

Bonaventura (San), *Commento al vangelo di Luca*, t. 1, a cura di B. Faes de Mottoni, trad. P. Müller, S. Martignoni, Roma 1999 (Sancti Bonaventurae Opera IX/1).

Bonaventura (San), *Commento al vangelo di Luca*, t. 2, a cura di B. Faes de Mottoni, A. Stendardi, trad. S. Martignoni, O. Casto, Roma 2011 (Sancti Bonaventurae Opera IX/2).

Bonaventura (San), *Commento al vangelo di Luca*, t. 3–4, a cura di B. Faes de Mottoni, tłum. O. Casto, Roma 2012 (Sancti Bonaventurae Opera IX/3–4).

Bonaventura, *Legenda maior s. Francisci*, [w:] *Analecta franciscana*, t. 10, Quaracchi 1926–1941, s. 555–652.

St. Bonaventure's commentary on the Gospel of Luke, t. 1–3, with an introduction, translation and notes by R. J. Karris, *St. Bonaventure (N.Y.) 2001–2004 (Works of Saint Bonaventure, 8)*.

Bonaventura z Bagnoregio, *Konferencje o sześciu dniach stworzenia albo oświecenia Kościoła*, wydanie synoptyczne tekstu oryginalnego redakcji A oraz B z przekładem polskim, przeł., zred. i wstępem opatrzył A. Horowski, Kraków 2008.

Borak A., *Le beatitudini come espressione della maturità della vita cristiana*, [w:] *San Bonaventura maestro di vita francescana e di sapienza cristiana*, t. 3, a cura di A. Pompei, Roma 1976, s. 281–292.

Bougerol J. G., *Introduzione a s. Bonaventura*, Vicenza 1988.

Bougerol J. G., *Jean de La Rochelle: les oeuvres et les manuscrits*, [w:] *Editori di Quaracchi 100 anni dopo: bilancio e prospettive. Atti del Colloquio Internazionale, Roma 29–30 Maggio 1995*, a cura di A. Cacciotti, B. Faes de Mottoni, Roma 1997 (Medioevo, 3), s. 99–108.

Cardaropoli G., *L'annuncio della salvezza nel commento bonaventuriano al vangelo di s. Luca*, [w:] *San Bonaventura maestro di vita francescana e di sapienza cristiana*, t. 2, a cura di A. Pompei, Roma 1976, s. 319–331.

Faes de Mottoni B., *I prologhi dei commenti al Vangelo di Luca di Giovanni della Rochelle e di Bonaventura*, [w:] *Les prologues médiévaux*, red. J. Hamesse, Turnhout 2000 (Textes et Études du Moyen Âge, 15), s. 471–513.

Faes de Mottoni B., *Introduzione*, [w:] *San Bonaventura, Commento al vangelo di Luca*, t. 1, dz. cyt., s. 7 – 26.

Heinz H. P., *Trinitarische Begegnungen bei Bonaventura: Fruchtbarkeit einer appropriativen Trinitätstheologie*, Münster 1985 (Beiträge zur Geschichte der Philosophie und Theologie des Mittelalters. Neue Folge 26).

Horowski A., *I padri nell'opera esegetica di Alessandro d'Hales ofm († 1245)*, [w:] *Les réceptions des Pères de l'Église au Moyen Âge. Le devenir de la tradition ecclésiastique. Congrès du Centre Sèvres – Faculté jésuite de Paris (11–14 juin 2008)*, red. N. Bériou i in., Münster 2013 (Archa Verbi. Subsidia, 10), s. 465–491.

Horowski A., *I prologhi delle „Postillae” ai vangeli sinottici di Alessandro di Hales*, „Collectanea Franciscana” 77 (2007), s. 27–62.

Hugo de Sancto Charo, *Postilla super Evangelium secundum Lucam*, [Basileae 1501]. *Hugues de Saint Cher († 1263) bibliste et théologien*, red. L. J. Bataillon, G. Dahan, P. M. Gy, Turnhout 2004 (Bibliothèque d'Histoire Culturelle du Moyen Âge, 1).

Ioannes de Rupella, *Postillae super Lucam*, [w:] Sarnano, Biblioteca Comunale, ms. E.91, f. 1ra – 150ra.

Karris R. J., *A comparison of the Glossa ordinaria, Hugh of St. Cher, and St. Bonaventure on Luke 8:26–39*, „Franciscan Studies” 58 (2000), s. 121–236.

Karris R. J., *Bonaventure's commentary on Luke: four case studies of his creative borrowing from Hugh of St. Cher*, „Franciscan Studies” 59 (2001), s. 133–236.

Lambert M. D., *Poverta francescana: la dottrina dell'assoluta poverta di Cristo e degli apostoli nell'Ordine francescano (1210–1323)*, Padova 1995 (Fonti e Ricerche, 8).

Pisma św. Franciszka z Asyżu. Teksty łacińskie i starowłoskie w polskim przekładzie, Kraków [2009].

Rivi P., *Paupertas*, [w:] *Dizionario bonaventuriano: filosofia – teologia – spiritualità*, a cura di E. Caroli, Padova 2008, s. 584–597.

Salimbene de Adam, *Cronica*, a cura di G. Scalia, Turnholti 1998 (Corpus Christianorum Continuatio Mediaevalis, 125).

Smalley B., *I vangeli nelle scuole medievali (secoli XII–XIII)*, Padova 2001 (Fonti e Ricerche, 16).

Smalley B., *The Gospels in the Schools c. 1100 – c. 1280*, London 1985 (History Series, 41).

Stegmüller F., *Repertorium biblicum Medii Aevi*, t. 3, Matriti 1951.

Stegmüller F., *Repertorium biblicum Medii Aevi*, t. 9, Matriti 1977.

Thomas de Celano, *Memoriale. Editio critico-synoptica duarum redactionum ad fidem codicum manuscriptorum*, a cura di F. Accrocca, A. Horowski, Roma 2011 (Subsidia Scientifica Franciscalia, 12).

Thomas de Celano, *Vita beati Francisci*, [w:] *Analecta franciscana*, t. 10, Quaracchi 1926–1941, s. 3–117.